

The Role of Religious Teachings in Reconstructing Collective Identity After War (With Emphasis on the Ramadan War and Gaza)

Zahra Rahmatinya

Graduate in Chemical Engineering, Biomedical Engineering specialization,
Faculty of Basic Sciences, Hakim Sabzevari University, Iran.
zahrarahmatinya@gmail.com

Abstract

Contemporary wars in West Asia, particularly the conflict known as the “Ramadan War” in Gaza, have brought about not only military and political consequences but also profound transformations in the collective identity of the affected societies. This study adopts a descriptive-analytical approach, drawing on library-based sources and content analysis of texts, statements, and viewpoints of religious and social leaders to examine the role of religious teachings in reconstructing post-war collective identity. The findings indicate that concepts such as resistance, martyrdom, trust in God, patience, and self-sacrifice serve as fundamental elements of religious discourse, contributing to the interpretation of wartime suffering, the strengthening of social cohesion, and the reconstruction of the Islamic-Palestinian collective identity. Moreover, these teachings enhance social resilience, preserve cultural values, and foster hope and perseverance, thereby supporting the continuity of collective identity in the post-war period. The study concludes by emphasizing the enduring importance of religious teachings in maintaining social solidarity and the identity of resistance.

Keywords: Collective Identity, Religious Teachings, Resistance, Social Resilience, Identity Reconstruction.

دور التعاليم الدينية في إعادة بناء الهوية الجماعية بعد الحرب (مع التركيز على حرب رمضان وحرب غزة)

زهرا رحمتي نيا

خريجة هندسة الكيمياء، تخصص الهندسة الطبية الحيوية، كلية العلوم الأساسية، جامعة الحكيم السبزواري، إيران.

البريد الإلكتروني: zaharahmatinya@gmail.com

ملخص

أدت الحروب المعاصرة في منطقة غرب آسيا، ولا سيما المعركة المعروفة باسم «حرب رمضان» في غزة، إلى نتائج لم تقتصر على الجوانب العسكرية والسياسية، بل أسهمت أيضاً في إحداث تحولات عميقة في الهوية الجماعية للمجتمعات المتأثرة بها. تعتمد هذه الدراسة المنهج الوصفي التحليلي، مستندة إلى المصادر المكتبية وتحليل محتوى النصوص والخطب والآراء الصادرة عن القيادات الدينية والاجتماعية، بهدف بيان دور التعاليم الدينية في إعادة بناء الهوية الجماعية في مرحلة ما بعد الحرب. وتُظهر نتائج البحث أن مفاهيم المقاومة، والشهادة، والتوكل على الله، والصبر، والإيثارة تُعد من الركائز الأساسية للخطاب الديني، إذ تؤدي دوراً محورياً في إضفاء المعنى على معاناة الحرب، وتعزيز التماسك الاجتماعي، وإعادة إنتاج الهوية الإسلامية الفلسطينية. كما تسهم هذه التعاليم في توفير إطار تفسيري مشترك للأحداث، وتعزيز الصمود المجتمعي، والحفاظ على الرصيد الثقافي، وتقوية روح الأمل والثبات، بما يهيئ الظروف لاستمرار الهوية الجماعية في مرحلة ما بعد الحرب. وفي الختام، يناقش البحث الفرص والتحديات التي تواجه عملية إعادة البناء هذه، ويؤكد أهمية التعاليم الدينية في ترسيخ التضامن الاجتماعي والحفاظ على هوية المقاومة في مواجهة التحولات المستقبلية والتغيرات الإقليمية.

الكلمات المفتاحية: الهوية الجماعية، التعاليم الدينية، المقاومة، الصمود المجتمعي، إعادة بناء الهوية.

نقش آموزه‌های دینی در بازسازی هویت جمعی پس از جنگ (با تأکید بر جنگ رمضان و غزه)

زهرا رحمتی نیا

دانش آموخته مهندسی شیمی گرایش زیست پزشکی، دانشکده علوم پایه، دانشگاه حکیم سبزواری،
ایران

zahrarahmatinya@gmail.com

چکیده

جنگ‌های معاصر در منطقه غرب آسیا، به‌ویژه نبرد موسوم به «جنگ رمضان» در غزه، علاوه بر پیامدهای نظامی و سیاسی، زمینه‌ساز تحولات عمیق در هویت جمعی جوامع درگیر شده‌اند. پژوهش حاضر با رویکردی توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و تحلیل محتوای متون، بیانات و دیدگاه‌های رهبران دینی و اجتماعی، به بررسی نقش آموزه‌های دینی در بازسازی هویت جمعی پس از جنگ می‌پردازد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که مفاهیمی چون مقاومت، شهادت، توکل، صبر و ایثار، به‌عنوان مؤلفه‌های بنیادین گفتمان دینی، در معنابخشی به رنج‌های ناشی از جنگ، تقویت همبستگی اجتماعی و بازتولید هویت اسلامی-فلسطینی نقش تعیین‌کننده‌ای ایفا می‌کنند. همچنین، این آموزه‌ها با ایجاد چارچوبی مشترک برای تفسیر رویدادها، افزایش تاب‌آوری اجتماعی، حفظ سرمایه فرهنگی و تقویت روحیه امید و پایداری، زمینه استمرار هویت جمعی را در دوره پساجنگ فراهم می‌سازند. در نهایت، مقاله ضمن تبیین ظرفیت‌ها و چالش‌های پیش‌روی این فرایند، بر اهمیت آموزه‌های دینی در تداوم انسجام اجتماعی و حفظ هویت مقاومت در مواجهه با تحولات آینده تأکید می‌کند.

واژگان کلیدی: هویت جمعی، آموزه‌های دینی، مقاومت، تاب‌آوری اجتماعی، بازسازی هویت.

مقدمه

جنگ همواره یکی از عمیق‌ترین تجربه‌های جمعی بشر بوده است؛ تجربه‌ای که نه تنها ساختارهای مادی، بلکه بنیان‌های معنایی و هویتی جوامع را دستخوش دگرگونی می‌کند. جنگ غزه در سال‌های ۲۰۲۳ تا ۲۰۲۴ (مطابق با رمضان ۱۴۴۵) که با عناوینی چون «طوفان الأقصى» و «جنگ رمضان» شناخته شد، نقطه عطفی در تاریخ معاصر فلسطین و جهان اسلام به شمار می‌آید. این جنگ با ویژگی‌هایی همچون طولانی بودن، شدت گسترده تخریب، پوشش رسانه‌ای بی‌سابقه و برجستگی گفتمان دینی در هر دو سوی درگیری، زمینه‌ای مناسب برای مطالعه نسبت دین و بازسازی هویت جمعی فراهم کرده است (رجبی، ۱۴۰۲: ۴۶).

پرسش محوری این مقاله آن است که: آموزه‌های دینی چه نقشی در بازسازی هویت جمعی جامعه فلسطین، به‌ویژه در غزه، در دوره پساجنگ رمضان ایفا می‌کنند؟

فرضیه پژوهش بیان می‌کند که مؤلفه‌هایی چون «مقاومت به مثابه تکلیف»، «فرهنگ شهادت» و «مناسک دینی جمعی»، با تقویت انسجام اجتماعی و معنابخشی به رنج‌ها، زمینه‌ساز تولید هویت مقاومت‌محور و افزایش تاب‌آوری جامعه را فراهم می‌سازند.

اهمیت این مطالعه از آن روست که بخش مهمی از پژوهش‌های مرتبط با

جنگ‌ها عمدتاً بر ابعاد سیاسی، امنیتی یا اقتصادی تمرکز داشته و کمتر به لایه‌های معنایی و هویتی پرداخته‌اند. در شرایطی که بازیگران مختلف به دنبال تضعیف امید و انسجام هویتی مردم فلسطین هستند، شناخت ظرفیت‌های دینی در بازسازی هویت جمعی، اهمیتی راهبردی می‌یابد.

۱. چارچوب نظری: دین به مثابه منبع معنا و انسجام

برای تحلیل نقش دین در بازسازی هویت جمعی، بهره‌گیری از رویکردهای جامعه‌شناسی دین و روان‌شناسی اجتماعی ضروری است. امیل دورکیم در کتاب *صور بنیانی حیات دینی* بر نقش دین در ایجاد همبستگی اجتماعی تأکید دارد. از دیدگاه او، مناسک دینی با جمع‌آوردن افراد و ایجاد «وجدان جمعی»، انسجام و پیوندهای اجتماعی را تقویت می‌کنند (دورکیم، ۱۳۸۳: ۲۳۵). پیتر برگرنیز در نظریه «ساخت اجتماعی واقعیت»، دین را «پرده‌ای مقدس» می‌داند که بر بی‌ثباتی و آشوب هستی کشیده می‌شود و زندگی انسان را معنا می‌کند. به باور او، در موقعیت‌های بحرانی همچون جنگ، زمانی که نظم روزمره فرو می‌پاشد، دین با ارائه چارچوبی معنایی می‌تواند از سقوط انسان به ورطه پوچی و ناامیدی جلوگیری کند (برگر، ۱۳۹۵: ۶۷).

در سنت اسلامی نیز مفاهیمی چون «ابتلا» (آزمایش الهی)، «أجر» (پاداش اخروی) و «صبر»، چارچوبی برای معنابخشی به رنج فراهم می‌آورند. قرآن کریم در آیه ۱۵۵ سوره بقره می‌فرماید: «وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِّنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِّنَ

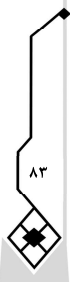
الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ».

براین اساس، چارچوب نظری پژوهش براین گزاره استوار است که دین با دو کارکرد اساسی «معنابخشی» و «انسجام‌بخشی» می‌تواند در روند بازسازی هویت جمعی پس از جنگ، نقشی تعیین‌کننده داشته باشد.

۲. پیشینه پژوهش

پژوهش‌های متعددی به بررسی نقش بیانات رهبران مذهبی و سیاسی در شکل‌دهی به رفتارها و هویت‌های اجتماعی پرداخته‌اند. به‌عنوان نمونه، سادات (۱۳۹۸) نشان داده است که سخنان رهبران مذهبی در دوره‌های بحرانی می‌تواند به تقویت همبستگی اجتماعی و هویت ملی بینجامد. همچنین مطالعه حسینی (۱۴۰۰) درباره تأثیر سخنرانی‌های سیاسی بر نگرش‌ها و مشارکت اجتماعی جوانان، حاکی از آن است که این بیانات می‌توانند انگیزه‌های مؤثری برای مشارکت سیاسی و اجتماعی ایجاد کنند.

از سوی دیگر، پژوهش‌های حوزه ارتباطات سیاسی، مانند آثار احمدی (۱۴۰۱)، نقش رسانه‌ها را در انتقال و بازتاب پیام‌های رهبران برجسته کرده‌اند. این مطالعات نشان می‌دهد که شیوه ارائه و نحوه پوشش رسانه‌ای بیانات، تأثیر قابل‌توجهی بر برداشت‌ها و کنش‌های عمومی دارد. مجموع این پژوهش‌ها ضرورت بررسی دقیق‌تر پیام‌های رهبران دینی و اجتماعی را در بسترهای گوناگون اجتماعی و سیاسی نشان می‌دهد و زمینه نظری لازم را برای تحقیق حاضر فراهم می‌سازد.

۳. روش تحقیق و جامعه آماری

این پژوهش از روش «تحلیل محتوای بیانات رهبران دینی و اجتماعی» بهره گرفته است. مجموعه سخنانی‌های انتخاب شده شامل تمام بیانات رسمی رهبران دو جنبش مهم فعال در غزه در بازه زمانی اکتبر ۲۰۲۳ تا آوریل ۲۰۲۴ است. معیار انتخاب سخنانی‌ها، طرح و تکرار موضوعات کلیدی همچون مقاومت، شهادت و توکل بوده است. تحلیل داده‌ها با هدف استخراج مؤلفه‌های معنایی و هویتی مؤثر بر بازسازی هویت جمعی پساجنگ انجام شده است.

جدول ۱. فراوانی مفاهیم کلیدی در مجموعه سخنانی‌ها

مفهوم	فراوانی	بافتارهای استخراج شده
مقاومت	۶۰٪	سخنانی‌های تاریخ ۱۱ نوامبر ۲۰۲۳
شهادت	۳۰٪	سخنانی‌های تاریخ ۲۲ دسامبر ۲۰۲۳
توکل	۵۰٪	سخنانی‌های تاریخ ۵ ژانویه ۲۰۲۴

جدول فوق میزان فراوانی سه مفهوم اصلی و بافتارهایی را که از آن‌ها استخراج شده‌اند، در مجموعه‌ای از سخنانی‌های تاریخی بین سال‌های ۲۰۲۳ تا ۲۰۲۴ نشان می‌دهد.

۴. یافته‌های پژوهش

۴-۱. مقاومت به مثابه عبادت و تکلیف شرعی

یکی از برجسته‌ترین یافته‌های این پژوهش، تحول گفتمانی در مفهوم مقاومت

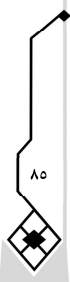
است. در جریان جنگ رمضان، مقاومت دیگر صرفاً یک کنش سیاسی یا واکنشی در برابر اشغالگری نبود، بلکه به عنوان یک تکلیف شرعی و عبادت الهی بازتعریف شد؛ بازتعریفی که تأثیر عمیقی بر هویت جمعی مردم غزه برجای گذاشت.

تحلیل بیانات رهبران حماس و جهاد اسلامی در طول جنگ نشان می‌دهد که آنان با استناد به آیات جهاد در قرآن کریم، مقاومت را نه انتخاب، بلکه وظیفه‌ای الهی معرفی می‌کنند. اسماعیل هنیه در یکی از سخنرانی‌های خود در جریان جنگ تأکید کرده است: «ما برسفره قرآن و سنت نبوی پرورش یافته‌ایم و جهاد در راه خدا را تا آزادی کامل فلسطین ادامه خواهیم داد» (العالم، ۲۰۲۳).

آیه شریفه *«كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كَرْهٌ لَّكُمْ»* (بقره/۲۱۶). که جهاد را امری مقرر از سوی خداوند معرفی می‌کند. بارها در بیانات رهبران مقاومت بازخوانی شده است. این نگاه دینی به مقاومت، سبب می‌شود فرد و جامعه سختی‌ها و رنج‌های جنگ را نه نشانه شکست یا بیهودگی، بلکه مسیر تکامل و اجرای فرمان الهی بدانند.

مرتضی مطهری در تحلیل فلسفه جهاد در اسلام می‌نویسد: «جهاد در اسلام عبادتی اجتماعی است که هم جنبه فردی دارد و هم جمعی؛ از جنبه فردی موجب تکامل روحی مجاهد و از جنبه جمعی ضامن حیات امت اسلامی است» (مطهری، ۱۳۸۹: ۸۵).

این نگرش موجب شد مردم غزه، با وجود ویرانی‌های گسترده، نه تنها دچار

یأس نشوند، بلکه با روحیه‌ای بالاتر به استقبال آینده بروند. تصاویر بازگشت مردم به شمال غزه در پایان آتش‌بس، با وجود خرابی کامل، نشان‌دهنده همین روحیه مقاومت بود؛ آنان برویرانه‌های خانه‌های خود پرچم فلسطین نصب کرده و شعار «یا الله» سر می‌دادند (الجزیره، ۲۰۲۴).

۲-۴. فرهنگ شهادت و بازتولید هویت قهرمانی

شهادت‌طلبی، یکی از عمیق‌ترین آموزه‌های اسلامی، در دوره پساجنگ به سرمایه‌ای اجتماعی و نمادین برای بازسازی هویت جمعی تبدیل شد. فرهنگ شهادت در اسلام ریشه در آموزه‌های قرآنی دارد، آنجا که می‌فرماید: «وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ» (آل عمران/۱۶۹).

در جامعه غزه، این آیه و روایات مرتبط با آن، به بخشی از فرهنگ عمومی بدل شده است. خانواده‌های شهدا، به جای فرو رفتن در اندوه منفعلانه، به نمادهای افتخار اجتماعی تبدیل می‌شوند. آنان در مراسم‌های عمومی با افتخار از فرزندان شهید خود یاد می‌کنند و جامعه نیز با احترام ویژه از آن‌ها تجلیل می‌کند.

سارا روی در اثر خود حماس و جامعه مدنی در غزه می‌نویسد: «فرهنگ شهادت در غزه نه پدیده‌ای حاشیه‌ای، بلکه عنصر مرکزی هویت جمعی است که جامعه فلسطین از طریق آن توانسته در برابری با اشغال و سرکوب ایستادگی کند» (Roy, 2013, p.103).

این نگرش، هویت جمعی را از «هویت قربانی» به «هویت قهرمان» تغییر می‌دهد. آیین‌های عمومی مانند تشییع شهدا و یادواره‌ها، به مناسک بازتولید این هویت تبدیل شده‌اند؛ جایی که تصاویر شهدا در کنار پرچم‌های مزین به آیات قرآن و گنبد مسجدالاقصی قرار می‌گیرد و پیوندی ناگسستنی میان هویت دینی و ملی برقرار می‌سازد.

در یک پژوهش میدانی، عبدالرحمن ابوعامر نشان می‌دهد که ۷۸٪ از خانواده‌های شهدا، شهادت عزیزان خود را «مایه افتخار» دانسته و ۶۵٪ معتقدند که این حادثه پیوند آنان را با جامعه و آرمان فلسطین مستحکم‌تر کرده است (Abu-Amer, 2024, p.42).

۳-۴. نقش مساجد و مناسک دینی در انسجام بخشی اجتماعی

در فرهنگ اسلامی، مساجد همواره فراتر از کارکرد صرفاً عبادی عمل کرده‌اند. در صدر اسلام، مسجدالنبی مرکز تصمیم‌گیری اجتماعی، آموزش، قضاوت و برنامه‌ریزی جنگی بود. این کارکرد چندبعدی، در جریان جنگ رمضان در غزه بار دیگر احیا شد.

در آن دوره، مساجد نه تنها محل عبادت، بلکه مراکز مدیریت بحران، هم‌افزایی اجتماعی و توزیع کمک‌های مردمی بودند. هنگامی که بسیاری از نهادهای رسمی بر اثر بمباران از کار افتاده بودند، شبکه‌های مردمی مرتبط با مساجد به ایفای نقش فعال پرداختند (الجزیره، ۲۰۲۴).

نماز جماعت در میان ویرانه‌ها و تصاویر صف‌های طولانی نمازگزاران در زیر آوار، به نمادهای مقاومت بدل شد. طارق رمضان می‌نویسد: «مناسک دینی عمومی در شرایط بحران، نه کنشی فردی بلکه اعلام موجودیت جمعی و نمایش تداوم هویت در برابر تلاش برای نابودی است» (Ramadan, 2020, p.67).

نمازهای عید فطر ۲۰۲۴ در غزه، با وجود ویرانی گسترده، با شکوه و گستردگی بی‌مانندی برگزار شد و پیام روشنی به جهان فرستاد: این ملت، با وجود همه سختی‌ها، هویت خود را حفظ کرده و به زندگی مشترک ادامه می‌دهد.

علامه سید محمد حسین فضل‌الله در تفسیر خود بر قرآن می‌نویسد: «مسجد قرارگاه ایمان و محور تجمع مؤمنان است؛ هرگاه مسجد زنده باشد، امت زنده است و ویرانی مسجد، فروپاشی نخستین پایگاه هویت جمعی مسلمانان است» (فضل‌الله، ۱۴۲۰، ج ۵: ۳۱۲).

۴-۴. آموزه توکل و صبر در تاب‌آوری اجتماعی

از دیگر آموزه‌های بنیادین مؤثر در بازسازی هویت پساجنگ، «توکل» و «صبر» است. قرآن کریم در آیه شریفه

«كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللَّهِ وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ» (بقره/ ۲۴۹)

برپیوند میان صبر، ایمان و پیروزی تأکید می‌کند؛ آیه‌ای که از سوی رسانه‌های مقاومت در طول جنگ رمضان بارها بازخوانی شد.

محمد خالد المصری در پژوهش خود درباره تاب‌آوری اجتماعی در غزه بیان

می‌کند که «توکل» در فرهنگ فلسطینی، کنشی منفعلانه نیست، بلکه به معنای تلاش حداکثری همراه با اعتماد قلبی به نصرت الهی است. او می‌نویسد: «توکل در فرهنگ مقاومت فلسطین، موتور محرک عمل جمعی است، نه بهانه‌ای برای سکون» (المصری، ۲۰۲۳: ۱۱۴).

حضرت آیت‌الله خامنه‌ای نیز در تحلیلی درباره مقاومت فلسطین تأکید می‌فرماید: «رمزپایداری ملت فلسطین در هفتاد سال اشغال، ایمان به خدا و توکل براوست؛ این ایمان است که به یک ملت توان مقاومت می‌دهد» (خامنه‌ای، ۱۳۹۹: ۱۲۸).

این نگاه سبب شده است که جامعه فلسطین پس از جنگ، به جای فروپاشی روانی و اجتماعی، با قدرت بیشتری به بازسازی بپردازد. نقل‌قول‌های میدانی از مردم غزه نشان می‌دهد که باور به حضور الهی و نصرت خداوند، اصلی‌ترین منبع امید و پایداری آنان بوده است.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با تمرکز بر جنگ رمضان در غزه نشان داد که آموزه‌های دینی نه تنها در زمان جنگ، بلکه در دوره بازسازی پس از آن نیز نقشی حیاتی در احیای هویت جمعی دارند. این آموزه‌ها با ارائه چارچوبی برای تفسیررنج، امید و استمرار، جامعه را از فروپاشی هویتی نجات می‌دهند. به طور کلی، سه سازوکار اصلی در این فرآیند مؤثرند:

۱. بازتعریف مقاومت به عنوان تکلیف شرعی، که کنش‌های جمعی را مشروعیت دینی می‌بخشد؛

۲. فرهنگ شهادت، که هویت قربانی را به هویت قهرمان تبدیل می‌کند؛

۳. مناسک دینی و نقش مساجد در تقویت انسجام اجتماعی.

آینده هویت اسلامی در غزه وابسته به تداوم این گفتمان مقاومت و پیوند آن با نهادهای فرهنگی و آموزشی است. برای تثبیت این هویت در افق تمدنی، لازم است مفاهیم دینی در قالب‌های هنری، رسانه‌ای و آموزشی متناسب با نسل جدید بازتولید شوند.

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد داده‌های مربوط به غزه، ضمن تأیید نظریه دورکیم درباره کارکرد اجتماعی دین، افق‌های تازه‌ای را برای مطالعات جامعه‌شناسی معاصر می‌گشاید—به‌ویژه در تحلیل نقش مفاهیمی چون «شهادت» در شکل‌دهی هویت اجتماعی در شرایط بحرانی.

پیشنهاد می‌شود مطالعات آینده به بررسی تطبیقی نقش آموزه‌های دینی در بازسازی هویت جمعی در سایر بحران‌های منطقه نظیر یمن، سوریه و عراق بپردازند تا امکان نظریه‌پردازی بومی در حوزه الهیات مقاومت و بازسازی اجتماعی فراهم شود.

منابع و مآخذ

منابع فارسی

۱. احمدی، م. (۱۴۰۱). تأثیر رسانه‌ها بر انتقال پیام‌های سیاسی: یک مطالعه موردی، فصلنامه تحقیقات ارتباطات، ۲(۳)، ۲۵-۴۰.
۲. برگر، پیترو. (۱۳۹۵). پرده‌های مقدس: عناصر جامعه‌شناختی نظریه دین. ترجمه محسن ثلاثی. تهران: نشر ثالث.
۳. حسینی، ر. (۱۴۰۰). نقش بیانات رهبران در مشارکت سیاسی جوانان. مجله جامعه‌شناسی ایران، ۱(۲)، ۵۰-۶۵.
۴. خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۹). فلسطین. تهران: انتشارات انقلاب اسلامی.
۵. دورکیم، امیل. (۱۳۸۳). صور بنیانی حیات دینی. ترجمه باقر پرهام. تهران: نشر مرکز.
۶. رجبی، محمد حسین. (۱۴۰۲). «الهیات مقاومت؛ خوانشی دینی از جنگ غزه». فصلنامه قبسات. سال ۲۸، شماره ۱۱۰. صص ۴۵-۶۸.
۷. سادات، ف. (۱۳۹۸). تأثیر بیانات مذهبی بر هویت ملی: یک بررسی جامع. پژوهش‌های اجتماعی، ۴(۱)، ۱۰-۲۲.
۸. مطهری، مرتضی. (۱۳۸۹). فلسفه جهاد در اسلام. تهران: انتشارات صدرا.

منابع عربی

۹. المصری، محمد خالد. (۲۰۲۳). الصمود الاجتماعي فی قطاع غزة: دراسة

میدانیه. غزه: مرکز الدراسات الفلسطينية.

۱۰. فضل الله، سید محمد حسین. (۱۴۲۰ ق). تفسیر من وحی القرآن. بیروت: دار الملاک.

منابع انگلیسی

1. Abu-Amer, A. (2024). "Post-Conflict Identity Reconstruction: The Role of Mosques in Gaza." Middle East Journal, 78(1), pp. 33-51.

2. Al-Khatib, M. (2023). "Theology of Resistance in Gaza: A Study of Religious Narratives in War." Journal of Islamic Studies, 34(2), pp. 189-210.

Ramadan, T. (2020). Islam and the Arab Awakening. Oxford: Oxford University Press ۳

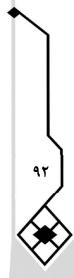
Roy, S. (2013). Hamas and Civil Society in Gaza: Engaging the Islamist Social Sector. Princeton: Princeton University Press.

منابع اینترنتی

۱. العالم. (۲۰۲۳). «اسماعیل هنیه: مقاومت تا آزادی کامل فلسطین ادامه می‌یابد». منتشر در شده ۸ مارس ۲۰۲۳. قابل دسترسی در: <https://fa.alalam.ir>

۲. الجزیره. (۲۰۲۴). «مساجد غزه؛ پناهگاه‌هایی در میان ویرانه‌ها». منتشر شده در ۱۵ مارس ۲۰۲۴. قابل دسترسی در: <https://www.aljazeera.net>

۳. الجزیره. (۲۰۲۴). «بازگشت به شمال غزه؛ تصاویری از مقاومت در

ویرانه‌ها». منتشرشده در ۱۶ مارس ۲۰۲۴. قابل دسترسی در:

<https://www.aljazeera.net>